

Дмитрієва Оксана

аспірант кафедри педагогіки та освітнього менеджменту,
КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради»,
м. Одеса, Україна
19ksuha69@gmail.com

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА У ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ЗАСОБАМИ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

***Анотація.** У статті аналізуються поняття «особистість», «творча особистість», «творчий потенціал». Відстежуються особливості розвитку творчого потенціалу у підлітковому віці. Розглянуті різні наукові підходи до визначення педагогічних умов. Розкрито педагогічні умови формування творчої особистості підлітків в умовах закладу позашкільної освіти.*

***Ключові слова:** педагогічні умови, творчість, творча особистість, творча активність, підлітковий вік, творчий потенціал.*

***Annotation.** The article analyzes the concepts of «personality», «creative personality», «creative potential». The peculiarities of the development of creative potential in adolescence are monitored. Various scientific approaches to the definition of pedagogical conditions are considered. Pedagogical conditions for the formation of the creative personality of teenagers in the conditions of an out-of-school education institution are revealed.*

***Key words:** pedagogical conditions, creativity, creative personality, creative activity, adolescence, creative potential.*

Вступ. У підлітковому віці відбувається усвідомлення соціальних цінностей, формування життєвої позиції, завершується становлення характеру.

Молода людина починає замислюватись над сенсом життя і шукає своє місце в ньому, будує плани на власне майбутнє. Саме у цей віковий проміжок людина обирає напрямок освіти та майбутню професію, з якою хотілось би зв'язати своє життя. Нова система цінностей в Україні вибудовується на основі компетентності, професіоналізму, сукупності отриманих знань, умінь і навичок, які впливають на результати майбутньої діяльності кожного члена суспільства. Успішність або неуспішність діяльності сучасної людини у будь якій галузі, ми оцінюємо в першу чергу, беручи до уваги її творчу діяльність і творчий потенціал, тобто сьогодні існує попит на потенційно творчу особистість, компетентну та соціально адаптовану.

Мета статті - теоретично обґрунтувати ефективні педагогічні умови формування творчої особистості підлітка засобами образотворчого мистецтва в умовах закладу позашкільної освіти.

Результати дослідження. Проблему формування образної сфери особистості відображено в різних аспектах у філософії, психології, педагогіці, мистецтвознавстві. Питання розвитку образного мислення розглядали в своїх роботах філософи Ф. Галтон, Жан Піаже, В. Ковальчук, І. Карівець та інші.

Психологічну теорію творчості досліджували Е.Б. Лебединський, Н.А. Карпенко, В.О. Моляко, О.А. Кривопишина, О.В. Губенко, С.Д. Максименко.

Питання формування художньо-образного мислення особистості детально вивчали О.П. Поліщук, С.Д. Максименко, В.О. Соловієнко, О.М. Степанов, М.М. Фіцула, Л.В. Боярин, Є.А. Лисенко, А.М. Богуш, Н.В. Гавриш.

Дослідження з педагогіки творчості проводили Ю.Г. Черножук, Л.В. Боярин, Н.А. Карпенко, В. О. Моляко, С.О. Сисоєва, М.В. Чумакова, О.М. Отич.

За останні роки спостерігається підвищення інтересу науковців до таких важливих аспектів означеної проблеми, як методичні основи розвитку художньо-образного мислення (О.М. Полатайко, Ю. Мережко, О.І. Бобир, Ч. Няньхуа, Лі Хан, С.В. Терещенко).

Для того, щоб дати обґрунтоване визначення педагогічних умов формування творчої особистості підлітка та їх особливостей в умовах закладу позашкільної освіти, треба визначитись, що ми розуміємо під поняттям «творча особистість».

За визначенням С.Д. Максименко, особистість – це людина із притаманними їй розумовими, емоційними, вольовими та фізичними якостями, які матеріалізуються в продуктах її діяльності. При цьому, академік зауважує на належності особистості до певного суспільства, на її включеність у певну систему суспільних відносин. «Особистість - соціальна істота, суб'єкт пізнання, активний діяч спільного розвитку» [1].

До характерних ознак особистості С.Д. Максименко відносить наявність свідомості, а також діяльність на користь суспільства, в якому особистість відіграє свою певну роль. «Особистість - це свідомий індивід, який посідає певне місце у суспільстві і виконує ту чи іншу соціальну роль або функцію» [1].

На протязі всієї історії педагогіки, філософії, психології сутність поняття «особистість» завжди пов'язувалось з діяльністю людини та її взаємодією з соціумом, але особистість завжди автономна від суспільства і розуміється як щось ціле, що не розділяється на біологічне та соціальне.

І. Кант стверджував, що особистість розуміється через самостійну поведінку, самостійне виконання дії, внаслідок чого вона поборює свою біологічну природу. Фітке зауваживав, що особистість формується тільки при взаємодії з іншими індивідами. Сучасні вчені відзначають, що «особистістю людина стає у результаті тривалого розвитку, пізнаючи природу соціальних відносин та поступово включаючись у них» [2].

Проаналізувавши визначення поняття «особистість», ми прийшли до висновку про те, що «особистість» має безпосередній вплив на суспільство і навколишній світ саме тому, що розкривається через поняття творчого суб'єкта, який може приймати рішення і аналізувати свої дії. Отже, особистістю не народжуються, а стають під впливом соціально активної діяльності.

Творча особистість - це цілісна особистість, яка виявляє розвинені творчі здібності, творчу мотивацію, творчі вміння, що забезпечують їй здатність породжувати якісно нові твори, матеріали, технології та духовні цінності, що впливають на суспільство та змінюють на краще життя людини.

О. В. Губенко наголошує, що «творча природа людини реалізується через свободу волі і духу». Крім того на реалізацію особистості безпосередній вплив мають соціально-історичні обставини, які можуть стати поштовхом для реалізації творчого потенціалу. Але вірне і протилежне ствердження, що обставини можуть пригнечити волю і дух особистості і негативно вплинути на реалізацію творчого потенціалу [3].

Суспільство на протязі всієї історії висуває певні вимоги до творчої особистості, залежно від образу світу, способу життя, і як наслідок, у особистості виникають потреби самоактуалізації у творчій діяльності.

Поняття «творчість» ми розглядаємо з точки зору самореалізації, особистісної мотивації, де на перший план висувається особистість людини як творця, а «творчу особистість» як індивіда, який володіє високим рівнем знань, має потяг до нового, оригінального. Творчій особистості притаманні такі риси як: зацікавленість у проблемі, гнучкість, оригінальність, прийняття неординарних рішень, відкритість до нових ідей, відхилення від шаблону, ініціативність, наполегливість, працездатність.

На думку О.А. Кучерявої, яка досліджувала активізацію творчого потенціалу студентів, «в умовах глобальних викликів сьогодення перераховані риси особливо важливі для майбутньої професійної діяльності, тому не випадково творчість (creativity) була визначена як одна з головних компетентностей» [4].

Ми з'ясували, що на становлення творчої особистості впливають зовнішні фактори, які, у свою чергу активізують творчий потенціал. Крім цього, провідну роль у цьому процесі відіграють мотивація та здібності. Одним з головних питань педагогіки творчості є питання про витоки творчої активності особистості, про творчий потенціал.

В своїх дослідженнях В.О. Моляко визначає творчий потенціал як інтегративну властивість особистості, яка характеризує ступінь можливостей здійснювати творчу діяльність, готовність і здатність до творчої самореалізації і саморозвитку. Виходячи з власної концепції вченого - «творчий потенціал – це саме та система, яка абсолютно прихована від будь-якого зовнішнього спостереження, більше того, сам носій творчого потенціалу іноді мало або зовсім не знає про свої творчі можливості» [5].

Важливим, на наш погляд, є той факт, що про творчий потенціал людини можна говорити тільки на основі здійсненої діяльності. Тому прогнозувати, або визначити структурні складові творчого потенціалу на сучасному етапі досить складно. Це досить широке емпіричне поле фактів, де кожний факт може бути головним і вирішальним, або, навпаки, анульованим у різних випадках. Дослідження з цієї теми викликають багато суперечок у науковому середовищі, але сучасні вчені прийшли до висновку, що творчий потенціал можна визначити як систему, структура якого не завжди однакова, але має досить компонентів, які ми можемо умовно взяти за основу.

В.О. Моляко надає перевагу таким компонентам, як:

1. Задатки, схильності, які проявляються у наданні переваг чомусь;
2. Інтереси та їх спрямованість;
3. Допитливість, прагнення до створення чогось нового, швидкість в засвоєнні нової інформації;
4. Прояв загального інтелекту;
5. Наполегливість, цілеспрямованість, працьовитість;
6. Швидке і якісне оволодіння вміннями, навичками, майстерністю виконання певних дій;
7. Здатність до реалізації власних стратегій і тактик у вирішенні різних проблем, пошуку виходу зі складних нестандартних, екстремальних ситуацій [5].

Н.А. Карпенко вважає творчість особистості найважливішим соціальним феноменом. «Творча діяльність як масовий феномен є найвищою цінністю, самоціллю і основною умовою розвитку суспільства» [6].

Розглядаючи творчість як процес, ми беремо за основу послідовність творчих актів. З цього витікає, що творчий акт можна вважати умовною одиницею процесу творчості, що робить аналіз і вивчення механізму творчості більш зручнішим. Але, вичерпної відповіді на те, як система механізмів мозку діє у творчому акті, на сучасному етапі розвитку науки досі немає, тобто механізм самого творчого акту залишається таємницею. Проте за допомогою досліджень нейрофізіології, психології та психотерапії можна дати характеристики решті психофізіологічних механізмів творчого процесу людини.

Наприклад, стимулом до творчої діяльності слугує проблемна ситуація, яку неможливо вирішити традиційними способами. Виникає потреба створити щось нове. Встановлено, що існують спеціальна група нейронів, яка реагує тільки на нові подразники. Якщо стимули повторюватимуться, ніякої реакції не буде. Таким нейронам властива висока чутливість, тому, коли реакція виникає, «людина відчуває приємне хвилювання, позитивне емоційне переживання в процесі творчості». Іншими словами, ми можемо стверджувати, що нові враження (позитивного або, навпаки, негативного характеру – це не впливає на нейрофізіологічний механізм) стимулюють потяг до творчості та безпосередньо її процес. Н.А. Карпенко зауважує, що «різні дослідники акцентують на різних складових процесу творчості або виділяють як пріоритетну одну складову, або будують складну систему взаємодіючих процесів» [6].

Ми наполягаємо, враховуючи 25 річний педагогічний стаж і самостійну художньо-творчу діяльність на тому, що процес творчості не можна вкласти у структурний каркас, який передбачає чітку послідовність творчих актів, в ньому завжди присутня непередбачена складова, яка здатна нівелювати усі попередні умовиводи.

Цікавий ракурс дослідження психологічних механізмів творчої діяльності знаходимо у напрацюваннях О.В. Губенко, який визначає задатки як фактори обдарованості, які у свою чергу на 50% залежать від біологічної спадковості здібностей. У половині випадків висока обдарованість дітей пов'язана з високою обдарованістю батьків. Але, потрапивши у сприятливе середовище, нащадки тих, у кого коефіцієнт IQ був не високим, можуть його значно поліпшити. Вчені виділили низку факторів, які впливають на формування обдарованості. Серед них: «освіта батьків та їхній високий професійний статус (які є одними з найбільш прогностичних факторів); книжково-словникова насиченість квартири; доступ до широких джерел інформації; дохід родини; навіть мінерально-вітамінна насиченість раціону відбивається на розвиткові інтелекту; нарешті, методи освіти, виховання і самоосвіти дитини, а також ступінь її вольової самоактивності» [3].

Е.Б. Лебединський визначив низку факторів, які мають безпосередній вплив на процес становлення та реалізації творчого потенціалу особистості. Серед них – задатки (вроджена якість), соціальне середовище (зовнішні умови впливу) і особистісна активність (життєва позиція особистості).

Ступень вольової самоактивності або, іншими словами, фактор особистісної активності визначає особистість «як унікальну цілісну систему, яка володіє потенціалом безперервного саморозвитку та самореалізації» [7]. Цей фактор науковці, під керівництвом І. Д. Беха у програмі «Нова українська школа» сформулювали як ініціативність. «Ініціативність виявляється в устійливому прагненні особистості до ініціації, генерації ідей, творчості, самостійності, а також у діяльнісній активності на досягнення певної мети, її вміннях ставити перед собою нові задачі та втілювати їх без додаткових спонук, знаходити нові, нешаблонні рішення і засоби їх здійснення» [8].

Самі по собі творчі здібності не гарантують творчих здобутків. Щоб їх досягти необхідні мотивація і зовнішній поштовх, здатний запустити процес мислення. Мотиваційна основа, у свою чергу, передбачає бажання і волю, а з

точки зору педагогіки - необхідні умови, які забезпечать у особистості бажання творити.

Перед визначенням та обґрунтуванням педагогічних умов формування творчої особистості звернемося до з'ясування сутності фундаментального поняття «педагогічні умови».

У словнику з професійної педагогіки за ред. А.В.Семенової надано таке визначення поняття «Умови педагогічні Pedagogical conditions – обставини за яких залежить та відбувається цілісний продуктивний педагогічний процес професійної підготовки фахівців, що опосередковується активністю особистості, групою людей» [9].

В.В. Корнєщук, Ю.В. Колодійчук, М.В. Боделан визначають педагогічні умови як спеціально створений комплекс взаємозалежних і взаємообумовлених заходів педагогічного впливу [10].

В.О. Моляко зауважує на тому, що «поняття особистості принципово пов'язане з її творчим потенціалом та його неодмінною реалізацією в конкретній діяльності». Виходячи з цього, педагогічні умови формування творчої особистості підлітка передбачають: актуалізацію наявних знань, що потрібні для розуміння нової задачі; спрямування пошуку проекту розв'язання задачі; знаходження технології розв'язання; застосування цієї технології в умовах нової задачі; оцінювання досягнутого розв'язання [11].

У наукових дослідженнях з питання запровадження педагогічних умов для формування художньо-інформаційної компетентності студентів факультетів мистецтв Ч. Няньхуа пропонує такі педагогічні умови як: забезпечення системного вивчення художньої інформації, організація художньо-інформаційного середовища та інтенсифікація художньо-інформаційної діяльності на диригентсько-хорових заняттях [12].

У контексті нашого дослідження важливим є бачення цього поняття О.І. Бобір, яка у своєму науковому дослідженні розглядає поняття «педагогічні умови формування художньо-естетичного світобачення майбутніх художників», як цілісний взаємопов'язаний комплекс спеціально створених в

межах освітнього процесу заходів, що передбачає мотивацію до художньо-творчої діяльності та підвищує рівень сформованості компонентів художньо-естетичного світобачення [13]. Автор дослідження визначає чотири педагогічні умови, які, передбачаємо, сприятимуть формуванню художньо-естетичного світобачення майбутніх художників у процесі фахової підготовки: створення комфортного художньо-творчого середовища в освітньому процесі закладів вищої освіти; інтеракція змісту фахових дисциплін з предметами соціальногуманітарного циклу, спрямована на формування компонентів художньо-естетичного світобачення художників; залучення студентів до позанавчальної художньо-творчої діяльності шляхом активізації внутрішньої мотивації зовнішнім стимулюванням; забезпечення єдності теорії та практики у вирішенні художніх завдань через вивчення природи в умовах пленеру.

О. Семенова, розглядаючи формування художньо-творчої компетентності майбутнього вчителя образотворчого мистецтва, виокремлює такі педагогічні умови: орієнтація на цінності художньої творчості, стимулювання художньо-творчої активності та збагачення художньо-творчого досвіду майбутнього вчителя образотворчого мистецтва [14].

Темою нашого дослідження є *формування творчої особистості підлітків засобами образотворчого мистецтва*, тому ми намагаємось сформулювати необхідні для цього педагогічні умови, враховуючи вікові особливості і особливості позашкільних навчальних закладів.

На наш погляд доцільно буде відокремити та обґрунтувати наступні *педагогічні умови*:

1. Змістовна єдність розвитку художнього сприйняття і практичної діяльності.

Важливою складовою процесу навчання образотворчому мистецтву є різноманітність видів практичної діяльності (малюнок, живопис, скульптура, декоративно-ужиткове мистецтво тощо), яка підкріплена візуальним переглядом найяскравіших зразків художнього мистецтва, що підводить вихованців до більш глибокого розуміння явищ художньої культури, вивчення

творів мистецтв підкріплюється практичною роботою. Переживання, які виникають при візуальному спілкуванні з творами мистецтва, сприятимуть активізації захоплення професією, розвитку творчої уяви, фантазії, «занурення» у світ мистецтва, прагненню до вдосконалення художньої майстерності, збагаченню власного художньо-творчого досвіду. Досвід, який вихованець здобуває в процесі творчої діяльності, в подальшому дозволяє як найширше реалізувати свій творчий потенціал та забезпечує професіоналізм художньої діяльності.

2. Стимулювання художньо-творчої діяльності шляхом активізації внутрішньої мотивації.

Сьогодні одним з дієвих стимулів будь-якої діяльності є усвідомлення власних здобутків, порівняльний самоаналіз з результатами діяльності інших. Особливу значущість це має у підлітковому віці. Саме тому значна увага відводиться виставковій діяльності. Планування виставкової діяльності включає організацію тематичних, персональних виставок; виставок, присвячених святам та значним подіям. А також включається постійна участь у регіональних, міських та міжнародних виставках і конкурсах. Звітні виставки є формою контролю рівня набутих знань.

3. Поєднання педагогічної вимогливості із педагогічною підтримкою.

Навчання образотворчому мистецтву також є реалізацією відносин людей у формі спілкування. Процес навчання образотворчої діяльності бдується на взаємодії вихованця студії з педагогом. В процесі такої взаємодії вишикуються відносини, формується особа людини, розвиваються навички спілкування. Педагогічна підтримка вчителя на кожному занятті, помірною педагогічною вимогливістю, відсутність тиску керівника, вільне висловлювання власних думок підлітками – складові, що є необхідними для взаємних та довірливих відносин між викладачем та вихованцями [15].

Спілкування з ровесниками в умовах підліткового колективу (студії, гуртку, тощо) - дуже специфічний і важливий канал отримання інформації, різновид міжособистісних відносин. Образотворче мистецтво як вид діяльності

в групі формують необхідні професійні навички, навички соціальної взаємодії, вміння підпорядковуватися колективній дисципліні і поряд з цим - вміння проявити себе як творча особистість, співвідносячи особисті інтереси з колективними.

Встановлено, що саме у підлітковому віці зростає інтелектуальна активність, що зумовлено природною віковою допитливістю та бажанням проявити себе, демонструючи свої здібності. Творчий потенціал підлітка виходить за межі шкільної програми, виникає прагнення опанувати нові знання, вміння та навички у сфері, яка найбільш відповідає власним інтересам. Як наслідок, таке прагнення найчастіше перетворюється у стійкий пізнавальний інтерес і стає підґрунтям щодо навчально-виховної діяльності педагога в позашкільному закладі освіти [16].

Саме заклади позашкільної освіти найбільшою мірою сприяють успішному розвитку творчих здібностей. В творчому колективі однолітків (студії, гуртку, ансамблі), на відміну від шкільних навчальних закладів, панує атмосфера свободи, створена низкою умов, спрямованих на стимулювання прояву творчого потенціалу. Виховання в закладах позашкільної освіти спрямоване на формування вміння знаходити свою власну інтерпретацію у виконанні завдання; використання таких форми регуляції поведінки, які передбачають необхідну свободу творчості і водночас почуття довіри до педагога; використання активних форм організації творчої діяльності з актуалізацією творчих ігрових ситуацій; створення на заняттях обстановці, яка відповідає вимогам естетики; заохочення прояви фантазії, ініціативи, а також рухової, пізнавальної і творчої активності; створення виховних ситуацій творчого самовираження, успішності у творчій діяльності.

Крім того, навчаючись у закладі позашкільної освіти, підлітки більшою мірою залучені до сприйняття різноманітних видів мистецтва, що дозволяє сформувати в них комплексні знання та навички художньо-творчої діяльності. У процесі формування творчої особистості реалізується поліхудожній підхід,

який дає можливість усвідомити єдність природи мистецтва, яка має своє відображення у кольорі, формі, рухах, звуці тощо [17].

Висновки. У ході дослідження було з'ясувано, що «*особистість*» має безпосередній вплив на суспільство і навколишній світ саме тому, що розкривається через поняття творчого суб'єкта. Успішному розвитку творчих здібностей найбільшою мірою сприяє позашкільна освіта, яка забезпечує застосування знань на практиці, опанування вміннями та навичками творчої діяльності.

Особливостями педагогічної діяльності в закладі позашкільної освіти є:

- організація навчально-виховного процесу на засадах вільного вибору, не обов'язковості;
- максимальне задоволення особистих інтересів і потреб вихованців;
- специфічність виховної роботи в колективі;
- підвищена відповідальність педагога за створення у творчому об'єднанні атмосфери співробітництва.

На наш погляд, враховуючи вікові особливості підлітків та особливості позашкільних навчальних закладів доцільно відокремити наступні *педагогічні умови формування творчої особистості підлітка засобами образотворчого мистецтва в умовах закладу позашкільної освіти:*

- змістовна єдність розвитку художнього сприйняття і практичної діяльності;
- стимулювання художньо-творчої діяльності шляхом активізації внутрішньої мотивації;
- поєднання педагогічної вимогливості із педагогічною підтримкою.

Підсумовуючи, зазначемо, що перелічені умови є визначальними та дозволяють досягти високих результатів при формуванні творчої особистості підлітка засобами образотворчого мистецтва в умовах закладу позашкільної освіти.

Список використаних джерел

1. Максименко С.Д. Загальна психологія: підручник. 2-ге вид. – Вінниця: Нова Книга, 2004.
2. Бліхар В.С., Карась А.Ф., Требін М.П. Філософія: підручник. – Львів : ЛьвДУВС, 2015.
3. Губенко О.В. Теоретико-методологічні основи дослідження психологічних механізмів творчої діяльності (інтегративний підхід): монографія. - Київ : «Атопол», 2019.
4. Кучерява О.А. Активізація творчого потенціалу студентів філологічного факультету на заняттях із сучасної української мови. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. наук. журнал.* 2020. № 3 (132). С. 166 - 172.
5. Моляко В.О. Психологічна теорія творчості. *Обдарована дитина. науково-практичний освітньо-популярний журнал.* 2004.№ 6. С. 2 - 9. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/library/DocDescription?doc_id=130701 (дата звернення: 29.02.2024).
6. Карпенко Н.А. Психологія творчості: навч. посібник. - Львів: ЛьвДУВС, 2016.
7. Лебединський Е.Б. Психологічні особливості розвитку творчого потенціалу підлітків в умовах рекреації. *Наука і освіта.* 2014. № 12. С. 17 - 22.
8. Бех І.Д. (ред.). Програма «Нова українська школа»у поступі до цінностей. 2018. Сайт «Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України». URL: <https://ipv.org.ua/prohrama-nova-ukrainska-shkola/> (дата звернення: 29.02.2024).
9. Словник-довідник з професійної педагогіки / за ред. А.В. Семенової. - Одеса: Пальміра, 2006.
10. Корнешук В.В., Колодійчук Ю.В., Боделан М.В. Теорія і практика професійної підготовки майбутніх соціальних працівників : монографія. Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2018.

11. Моляко В.О. Психологія творчості. Нова парадигма дослідження конструктивної діяльності людини. *Практична психологія та соціальна робота, науково-практичний освітньо-методичний журнал*. 2004. № 8. С. 1 - 4.

12. Няньхуа Ч. Педагогічні умови формування художньо-інформаційної компетентності студентів факультетів мистецтв педагогічних університетів. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2016. № 21 (26). С. 59–62.

13. Бобир О.І. Формування художньо-естетичного світобачення майбутніх художників у процесі фахової підготовки. (дис. ... доктора філософії). Вищий навчальний заклад «Університет імені Альфреда Нобеля», м. Дніпро. Україна, 2021.

14. Семенова О. Педагогічні умови формування художньо-творчої компетентності майбутнього вчителя образотворчого мистецтва. *Молодь і ринок*. 2016. № 8. С. 160 - 164. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2016_8_36 (дата звернення: 29.02.2024).

15. Мережко Ю.В. Педагогічні умови формування художніх смаків старшокласників у процесі вивчення вокальної спадщини українських композиторів. *Наукові записки, серія педагогіка*. 2013. № 4. С. 139 - 150.

16. Третяченко О. В. (2013) Інтелект як чинник розвитку особистості підлітків. *Збірник наукових праць Криворізького педагогічного інституту Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет»*. 2013. № 3. С. 11.

17. Сисоева С.О. Основи педагогічної творчості: Підручник. - Київ: Міленіум, 2006.